

Verslag 2006

ADVIESCOMMISSIE RESTITUTIEVERZOEKEN
CULTUURGOEDEREN EN TWEEDE WERELDOORLOG

Verslag 2006

Bezoekadres: Lange Voorhout 9
Postadres: Postbus 556
2501 CN Den Haag
telefoon: 070 376 59 92
fax: 070 362 96 54
e-mail: info@restitutiecommissie.nl
internet: www.restitutiecommissie.nl

Afbeelding omslag:
Een zilveren kidoesjbeker (NK 3519)

Inhoudsopgave

Voorwoord van de voorzitter	5
1. Inleidende opmerkingen	7
1.1. De Restitutiecommissie	7
1.2. Een terugblik op het jaar 2006	8
1.3. Korte inhoud jaarverslag	8
2. Het restitutiebeleid	10
2.1. Mandaat en beleidskader	10
2.2. Het rijksbeleid	11
2.3. Instellingstermijn Restitutiecommissie	13
3. De adviezen	14
3.1. Stand van zaken	14
3.2. Bespreking adviezen 2006	15
4. Overige	34
4.1. De werkwijze	34
4.2. Slotwoord	35
Bijlagen	37

Veelvuldig gebruikte afkortingen:

BHG	Bureau Herkomst Gezocht
ICN	Instituut Collectie Nederland
NK-collectie	Nederlandse Kunstbezit-collectie
OCW	Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
SNK	Stichting Nederlands Kunstbezit

Voorwoord voorzitter

De meest spraakmakende gebeurtenis was ongetwijfeld de beslissing van de staatssecretaris in de zaak Goudstikker, gebaseerd op het advies van de commissie van 19 december 2005, maar met een afwijkende motivering.

Het verslagjaar was druk. Er werden 12 adviezen uitgebracht maar de werkvoorraad verminderde niet. Mede door de activiteiten van het Ministerie van OCW werden zoveel nieuwe restitutieverzoeken ingediend, dat ultimo december 23 zaken op afhandeling wachtten. De verwachting is dan ook te rechtvaardigen dat de commissie tot ten minste eind 2008 nodig zal hebben om haar taak te voltooien. Met het Ministerie van OCW is overleg geopend teneinde het voortbestaan van de commissie te verzekeren.

Nog een andere gebeurtenis trok de aandacht, zij het dat daaraan intern noch extern bijzondere aandacht is gegeven. Op 16 november 2006 bestond de commissie vijf jaar. Dat eerste en naar verwachting enige lustrum biedt de mogelijkheid tot enige reflectie. De commissie is destijds ingesteld vanuit de bij het parlement levende gedachte dat er een tegenstelling zou kunnen bestaan tussen de belangen van verzoekers bij restitutie enerzijds en die van de overheid bij het behoud van het openbaar kunstbezit anderzijds. De vrees voor een belangentegenstelling is echter geenszins bewaarheid. In deze vijf jaar heeft het Nederlands restitutiebeleid een zekere vanzelfsprekendheid gekregen, die echter niet tot zelfgenoegzaamheid mag leiden. Het restitutiebeleid heeft de ernstige tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel niet kunnen compenseren, maar door de onafhankelijkheid en zichtbaarheid van de advisering en de transparantie van de besluitvorming is vertrouwen in het huidige beleid opgebouwd. Bij de behandeling van de claims blijkt echter keer op keer hoe gevoelig deze materie bij de familieleden van de oorspronkelijke eigenaren van de geroofde cultuurgoederen ligt.

De inmiddels opgebouwde internationale voorbeeldfunctie van het Nederlandse restitutiebeleid verplicht tot een onverminderd zorgvuldige behandeling van de reeds ingediende en nog te verwachten verzoeken om teruggave. De commissie zal dit werk de komende periode met enthousiasme voortzetten, daarbij gesteund door een sterk en toegewijd secretariaat.

B.J. Asscher
voorzitter

1. Inleidende opmerkingen

1.1. De Restitutiecommissie

Dit is het vijfde jaarverslag van de Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuuroederen en Tweede Wereldoorlog (hierna: de Restitutiecommissie). De Restitutiecommissie is in januari 2002 met haar werkzaamheden begonnen. Zij adviseert de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) op basis van een verruimd restitutiebeleid over verzoeken tot teruggave van cultuuroederen waarvan de oorspronkelijke eigenaar onvrijwillig het bezit heeft verloren door omstandigheden die direct verband hielden met het naziregime. Het overgrote deel van de verzoeken heeft betrekking op werken uit de collectie Nederlands Kunstbezit (NK-collectie). Deze collectie wordt gevormd door kunstvoorwerpen met een 'oorlogsverleden': het betreft voorwerpen die gedurende het naziregime in beslag zijn genomen of zijn verkocht en in Duitsland terecht zijn gekomen, waarop ze na 1945 door de geallieerden uit Duitsland naar Nederland zijn teruggevoerd en onder beheer van het rijk zijn gesteld. Ook nu nog bevat de NK-collectie ruim 4000 voorwerpen, merendeels afkomstig uit voormalig joods bezit.¹

Ingevolge de portefeuillevdeling binnen OCW berustte de verantwoordelijkheid voor het restitutiebeleid tot eind juni 2006 bij de Staatssecretaris van OCW. Sinds het aftreden van mevrouw mr. M.C. van der Laan is deze taak bij de minister komen te liggen en heeft de Restitutiecommissie haar adviezen uitgebracht aan mevrouw M.J.A. van der Hoeven. Inmiddels heeft de Restitutiecommissie 33 zaken behandeld en in verreweg de meeste gevallen geadviseerd tot teruggaaf van de geclaimde werken. In totaal zijn circa 400 kunstvoorwerpen aan (erfgenamen van) de oorspronkelijke eigenaren teruggegeven.²

De Restitutiecommissie bestaat uit de volgende leden:

De heer mr. B.J. Asscher (voorzitter)

De heer prof. dr. J.Th.M. Bank

De heer prof. mr. J.C.M. Leijten

De heer mr. P.J.N. van Os

De heer dr. E.J. van Straaten

Mevrouw mr. H.M. Verrijn Stuart

Mevrouw prof. mr. I.C. van der Vlies.

De heer mr. J.M. Polak staat de commissie bij als adviseur.

Bij de uitvoering van haar taak wordt de Restitutiecommissie ondersteund door het secretariaat, dat onder leiding staat van mevrouw mr. E. Campfens (secretaris-rapporteur). Gedurende het jaar 2006 waren bij het secretariaat tevens de volgende

¹ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de Restitutiecommissie de jaarverslagen over 2002 en 2005.

² Het merendeel daarvan betrof de Gutmann-zaak (RC 1.2) en de Goudstikker-zaak (RC 1.15).

medewerkers werkzaam: mevrouw A. Marck (adjunct-secretaris), mevrouw T. Brandse (office-manager), mevrouw drs. E. Muller, mevrouw drs. A.J. Kool, de heer drs. F.M. Kunert en mevrouw A.M. Jolles. In verband met het grote aantal adviesaanvragen en het zwangerschapsverlof van een van de medewerkers waren in 2006 tevens aan het secretariaat van de commissie verbonden mevrouw mr. M. Stek en de heer dr. A.J. Bonke.

1.2. Een terugblik op het jaar 2006

Het begin van het jaar 2006 werd beheerst door de discussie binnen het kabinet rond het advies van de Restitutiecommissie in de Goudstikker-zaak van 19 december 2005, hetgeen met veel media-aandacht gepaard ging. In februari 2006 volgde de beslissing van de Staatssecretaris van OCW tot de teruggave van meer dan tweehonderd schilderijen aan de nazaten van J. Goudstikker. De feitelijke overdracht van de werken heeft begin 2007 plaatsgevonden.

Evenals in het voorafgaande jaar het geval was, zijn in 2006 veel restitutieverzoeken ingediend. Deze toestroom van zaken heeft te maken met het feit dat de termijn waarbinnen een restitutieverzoek kan worden gedaan met een beroep op het verruimde restitutiebeleid formeel verloopt op 4 april 2007.³ Om aandacht te vragen voor deze sluitingstermijn heeft het Ministerie van OCW met ingang van maart 2006 een publiciteitscampagne ingezet. Daartoe is geadverteerd in dagbladen in binnen- en buitenland en is een tentoonstelling georganiseerd in de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam. Onder de titel: *Geroofd, maar van wie?* zijn vijftig kunstvoorwerpen en schilderijen geëxposeerd waarvan de eigenaren tot nu toe niet konden worden opgespoord. De tentoonstelling was tot 19 maart 2007 te bezichtigen.

Bij het ter perse gaan van dit verslag is overigens duidelijk geworden dat ook na 4 april 2007 claims kunnen worden ingediend bij de Minister van OCW en dat de Restitutiecommissie haar adviserende rol behoudt. De actieve zoektocht van OCW naar de oorspronkelijke eigenaren van geroofde voorwerpen zal wel worden beëindigd.

De Restitutiecommissie heeft getracht in 2006 zoveel mogelijk adviezen uit te brengen met oog op het grote aantal restitutieverzoeken dat nog ter advisering voorligt. De commissie heeft het afgelopen jaar twaalf adviezen uitgebracht, die besproken worden in hoofdstuk 3. Van de twaalf adviezen strekten er elf tot (gedeeltelijke) toewijzing van de claim, terwijl de commissie zich in één zaak (met betrekking tot een aantal voorwerpen uit de nalatenschap van Anne Frank) onbevoegd achtte advies uit te brengen.

³ Regeringsreactie op Slotaanbevelingen Commissie Ekkart bij brief van de Staatssecretaris OCW aan de Voorzitter van de Tweede Kamer van 8 maart 2005, Stcrt. 4 april 2005, nr. 64.

1.3. Korte inhoud jaarverslag

Hoofdstuk 2 bevat een beschrijving van de taken van de Restitutiecommissie en een overzicht van de beginselen die ten grondslag liggen aan het versoepelde restitutiebeleid. Ook wordt ingegaan op de instellingstermijn van de Restitutiecommissie.

In hoofdstuk 3 wordt een overzicht gegeven van het aantal adviezen van de commissie gedurende de periode 2002 – 2006. Daarnaast worden in dit hoofdstuk de adviezen uit 2006 besproken. Anders dan in voorgaande jaren, zijn de volledige adviezen niet in de bijlagen opgenomen. Wie geïnteresseerd is in de integrale tekst, kan terecht op de website van de commissie (www.restitutiecommissie.nl) of kan de adviezen opvragen bij het secretariaat. In hoofdstuk 4 wordt tenslotte aandacht besteed aan de procedures die bij de adviezen worden gehanteerd.

1. Affiche van de tentoonstelling in de Hollandsche Schouwburg, waarop de claimtentoonstelling is te zien in het Rijksmuseum te Amsterdam van 20 april tot 9 juni 1950.

2. Het restitutiebeleid

2.1. Mandaat en beleidskader

De Restitutiecommissie heeft op grond van het Instellingsbesluit van 16 november 2001 tot taak de Minister van OCW op diens verzoek te adviseren:

- over de te nemen beslissingen op verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en *die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden* (artikel 2 lid 1);
- over geschillen over teruggave van cultuurgoederen tussen de oorspronkelijke eigenaar die door omstandigheden die direct verband hielden met het naziregime onvrijwillig het bezit verloor of diens erfgenamen en de huidige bezitter *niet zijnde de Staat der Nederlanden* (artikel 2 lid 2). In dit laatste geval is vereist dat de partijen de minister gezamenlijk om advies door de Restitutiecommissie hebben gevraagd.

Het Instellingsbesluit is opgenomen in bijlage 1; het (her)benoemingsbesluit van de leden van de Restitutiecommissie in bijlage 2.

Wanneer het kunstwerk waarvan teruggave wordt verzocht zich in bezit van de staat bevindt (rijkscollectie), neemt de commissie bij haar advisering 'het rijksbeleid' in acht; is er sprake van een geschil tussen particulieren, dan vormen 'de redelijkheid en billijkheid' het toetsingskader, zo blijkt uit artikel 2, vierde en vijfde lid, van het Instellingsbesluit. Tot op heden heeft de commissie bijna uitsluitend geadviseerd over de teruggave van kunstwerken die behoren tot de rijkscollectie.⁴ In 2006 zijn echter twee zaken voorgelegd waarbij de betreffende kunstwerken niet in handen van de Nederlandse staat zijn. Deze zaken bevinden zich nog in de onderzoeksfase.

AANGIFTE-FORMULIER
(Alvorens in te vullen raadplege men de brochure „Richtlijnen voor het invullen van Aangifte-formulieren“)

1. Voorwerp: *Eikenhouten kast met versieringen*

2. Kunstenaar, maker, auteur:

3. Voorstelling of titel en beschrijving:
Wolven in de kast, afbeelding in...

4. Materiaal: *Eikenhout*

5. Afmetingen:

2. Gedeelte van een SNK-aangifteformulier.

⁴ Op één zaak na, waarin de commissie zich onbevoegd verklaarde.

2.2. Het rijksbeleid

In de zomer van het jaar 2000 heeft de regering in haar notitie 'Restitutie en recuperatie van cultuurgoederen' op hoofdlijnen aangegeven welke uitgangspunten ten grondslag liggen aan het restitutiebeleid.⁵ Daarbij werd gesteld dat verzoeken tot teruggave in behandeling zouden worden genomen, ook al was de claim juridisch gezien verjaard, indien:

- *het betreft een nieuw verzoek, dus niet een verzoek dat al werd afgehandeld door middel van een beslissing van een bevoegd rechtsherstelorgaan of door middel van minnelijk rechtsherstel (schikking); of*
- *het betreft een reeds eerder in het kader van het rechtsherstel afgehandeld verzoek ter zake waarvan nadien daadwerkelijk nieuwe, relevante gegevens ("nova") beschikbaar zijn gekomen.*

Als belangrijkste criteria voor toewijzing van een restitutieverzoek noemde de regering *'de onvrijwilligheid van het bezitsverlies en het vaststaan van de rechten van de claimant als (erfgenaam van de) oorspronkelijk eigenaar'*.

De Commissie Herkomst Gezocht (de Commissie Ekkart) heeft in opdracht van de regering in een aantal aanbevelingen deze uitgangspunten nader ingevuld. Het betreft de 'Tussentijdse Aanbevelingen inzake particulier kunstbezit' van april 2001, de 'Aanbevelingen restitutie kunstwerken van kunsthandelaren' van januari 2003 en de 'Slotaanbevelingen' van december 2004. De regering heeft de aanbevelingen grotendeels overgenomen, waarmee het rijksbeleid inzake de restitutie van kunstwerken is komen vast te staan. Vanwege het belang van de aanbevelingen van de Commissie Ekkart met betrekking tot particulier kunstbezit voor het werk van de Restitutiecommissie, worden deze in het volgende geciteerd. De aanbevelingen met betrekking tot kunsthandelaren zijn dit jaar niet in het verslag opgenomen, aangezien in 2006 geen adviezen in kunsthandelzaken zijn uitgebracht.

⁵ Zie de brief van de Staatssecretaris van OCW aan de Voorzitter van de Tweede Kamer van 14 juli 2000 en de daarbij behorende regeringsnotitie inzake restitutie en recuperatie van cultuurgoederen (Tweede Kamer, vergaderjaar 1999-2000, 25 839, nr. 16).

Tussentijdse aanbevelingen inzake particulier kunstbezit van de Commissie Ekkart

1. De commissie adviseert het begrip "afgehandelde zaken" te beperken tot die zaken waarin door de Raad voor het Rechtsherstel of een andere bevoegde rechter een vonnis is gewezen of een formele schikking tussen rechthebbenden en boven de SNK geplaatste organen is getroffen.⁶
2. De commissie adviseert het begrip *nova* een ruimere interpretatie te geven dan tot nu toe in het beleid gebruikelijk is en daaronder ook afwijkingen ten opzichte van de vonnissen die zijn uitgesproken door de Raad voor het Rechtsherstel te rekenen alsmede de resultaten van veranderd (historisch) inzicht ten aanzien van de rechtvaardigheid en consequentie van het toen gevoerde beleid.
3. De commissie adviseert om verkoop van kunstwerken door joodse particulieren in Nederland vanaf 10 mei 1940 te beschouwen als gedwongen verkoop, tenzij nadrukkelijk anders blijkt. Hetzelfde uitgangspunt dient te worden gehanteerd bij verkopen vanaf 1933 respectievelijk 1938 door joodse particulieren in Duitsland en Oostenrijk.
4. De commissie adviseert om terugbetaling van verkoopopbrengsten alleen in het geding te brengen indien en voor zover de toenmalige verkoper of zijn erven daadwerkelijk die opbrengsten ter vrije beschikking hebben gekregen.
5. De commissie adviseert om bij de toepassing van deze regeling bij twijfel of men de opbrengsten daadwerkelijk heeft genoten, aan de rechthebbenden het voordeel van de twijfel te gunnen.
6. De commissie adviseert om, indien bij een teruggave gehele of gedeeltelijke teruggave van verkoopopbrengsten noodzakelijk is, het bedrag te indexeren volgens het algemene prijsindexcijfer.
7. De commissie adviseert om bij teruggaven af te zien van de doorberekening van de beheerskosten, die indertijd door de SNK waren vastgesteld.
8. De commissie adviseert dat tot teruggave kan worden overgegaan indien het eigendomsrecht in hoge mate aannemelijk is gemaakt en er geen aanwijzingen zijn die dat tegenspreken.
9. De commissie adviseert om de eerder niet door de eigenaren gebruikte mogelijkheden tot terugkoop weer open te stellen, voorzover althans andere gehanteerde criteria niet al zouden leiden tot een teruggave zonder financiële compensatie.

⁶ Hierop bracht de regering in haar reactie van 29 juni 2001 de volgende nuancering aan: "De regering is dan ook bereid de commissie in deze aanbeveling te volgen maar is wel van mening dat het begrip 'formele schikking' tot onduidelijkheid kan leiden. Naar de mening van de regering zal van een afgehandelde zaak sprake zijn indien de vordering tot teruggave bewust en weloverwogen heeft geresulteerd in een schikking dan wel claimant expliciet van de vordering tot teruggave heeft afgezien."

In het jaarverslag van 2002 wordt het beleid met betrekking tot de restitutie van particulier kunstbezit nader uiteengezet, terwijl in het jaarverslag over 2005 het kunsthandelbeleid wordt toegelicht. In dat laatste verslag is ook de tekst van de Slotaanbevelingen te vinden (bijlage 1c). Beide jaarverslagen zijn te vinden op de website van de commissie.

2.3. Instellingstermijn Restitutiecommissie

Zoals in de inleiding aangegeven, heeft de regering in 2005 op aanbeveling van de Commissie Ekkart besloten de mogelijkheid om kunstwerken uit de rijkscollectie te claimen te beperken in de tijd. De termijn waarbinnen met een beroep op het verruimde restitutiebeleid een restitutieverzoek kan worden gedaan bij de Minister van OCW verloopt formeel op 4 april 2007. Bij het ter perse gaan van dit verslag is echter bekend gemaakt dat ook nog na die datum restitutieverzoeken kunnen worden ingediend. Het is nog niet exact bekend op grond van welk beleid deze verzoeken zullen worden beoordeeld. Wel heeft OCW duidelijk gemaakt dat de Restitutiecommissie haar adviserende functie behoudt. Daarmee is zeker geworden dat de commissie voorlopig zal blijven voortbestaan.

3. Soldaten dragen schilderijen naar beneden in kasteel Neuschwanstein bij Füssen, waar het Amerikaanse leger een enorme bergplaats van kunstwerken ontdekte.

3. De adviezen

3.1. Stand van zaken

De Minister van OCW heeft de Restitutiecommissie sinds haar oprichting in 56 zaken om advies verzocht. In de periode 2002-2006 heeft de Restitutiecommissie 33 adviezen uitgebracht. De adviezen hebben soms betrekking op meer dan één claim, bijvoorbeeld omdat verschillende claims hetzelfde kunstwerk betreffen. In de gegeven adviezen handelde het om meer dan 600 cultuurgoederen uit de Nederlandse rijkscollectie, variërend van zilveren of porseleinen gebruiksvoorwerpen tot 17e-eeuwse Hollandse meesters. De omvang van de zaken verschilt van claims op een enkel kunstwerk tot claims die de teruggave van enkele honderden voorwerpen beogen.

Van de 33 adviezen zijn er 23 geheel in het voordeel van verzoekers uitgevallen. Drie adviezen bevatten een volledige afwijzing van de claim.⁷ Een vijftal adviezen bevat een gedeeltelijke toewijzing en een gedeeltelijke afwijzing⁸ en in twee zaken heeft de commissie zichzelf onbevoegd geacht tot een inhoudelijk advies te komen.⁹

De commissie adviseerde tot op heden tot teruggave van circa 400 cultuurgoederen.

Aan de RC voorgelegde zaken per jaar		Door de RC uitgebrachte adviezen per jaar	
2002	12	2002	5
2003	4	2003	7
2004	7	2004	2
2005	16	2005	7
tot 31 december 2006	17	tot 31 december 2006	12
Totaal	56	Totaal	33

In 2006 had de Restitutiecommissie 35 zaken in behandeling. Daarvan waren er haar 17 zaken in 2006 voorgelegd en dateerden er nog 18 zaken uit voorgaande jaren. De commissie heeft afgelopen jaar 12 adviezen uitgebracht. Een en ander betekent dat er eind 2006 nog 23 adviesaanvragen voorliggen die in 2007 of later moeten worden afgehandeld.

⁷ RC 1.6 (Koenigscollectie), RC 1.9 en RC 1.11.

⁸ RC 1.10, RC 1.15 (Goudstikker), RC 1.18, RC 1.19 en RC 1.26.

⁹ RC 1.13 en RC 1.38 (nalatenschap Anne Frank).

3.2. Bespreking adviezen 2006

1. *Familieportret* van J.M. Quinkhard (RC 1.22)

Bij brief van 20 december 2004 verzocht de Staatssecretaris van OCW de Restitutiecommissie om advies over een verzoek tot teruggave van het schilderij *Familieportret* van J.M. Quinkhard (NK 2079). Het schilderij bevond zich op dat moment in bruikleen bij het Museum voor Moderne Kunst te Arnhem, waar het in depot werd bewaard. Aanleiding voor het restitutieverzoek vormde een brief van Bureau Herkomst Gezocht aan diverse familieleden van Rosa Jacobson-Granaat met een verzoek om inlichtingen over het schilderij.

4. *Familieportret* van J.M. Quinkhard (NK 2079)

Voor de oorlog, in ieder geval vanaf 1921, behoorde het schilderij van Quinkhard tot de kunstcollectie van de familie Granaat. Het schilderij werd waarschijnlijk in 1928 door vererving eigendom van Rosa Jacobson-Granaat, die geboren werd te Amsterdam op 19 mei 1888. De laatste kunsthistorische bron op grond waarvan onomstotelijk vast staat dat Rosa Jacobson-Granaat eigenaresse was van het schilderij dateert uit 1932. Over haar leven is bekend dat zij was getrouwd met Abraham Simeon Jacobson en één adoptiefdochter had. De echtelieden, die meer waardevolle kunstwerken bezaten, woonden gedurende de eerste jaren van de oorlog aan de Minervalaan te Amsterdam. Daarna zijn ze tijdens een onderduikperiode op een boerderij gearresteerd en begin september 1944 vanuit Westerbork naar Auschwitz overgebracht. Aldaar is het echtpaar enkele dagen later om het leven gebracht.

De bezittingen van het echtpaar Jacobson-Granaat, waaronder een onbekend aantal schilderijen, zijn tijdens de oorlog via diverse wegen in handen van de bezetter gekomen. Zo is de inboedel van het huis na hun arrestatie weggehaald, en zijn verschillende kunstwerken die het echtpaar tijdens de oorlog in bewaring had gegeven in beslag genomen en naar Duitsland gevoerd. Het was echter niet meer te achterhalen of *Familieportret* van J.M. Quinkhard zich onder de geroofde kunstwerken bevond. Wel was komen vast te staan dat het schilderij in 1944 in handen was gekomen van een Nederlandse koopman, die het werk in juni van dat jaar voor een bedrag van NLG 25.000,- verkocht aan de Duitser Ernst Göpel voor het Führermuseum te Linz.

De commissie stond derhalve voor de vraag of voldoende aannemelijk was dat Rosa Jacobson-Granaat het geclaimde schilderij gedurende de bezetting onvrijwillig had verloren, en niet al eerder had verkocht. Zij liet daarom uitzoeken of er aanwijzingen waren die duiden op een mogelijke verkoop van het schilderij vóór het uitbreken van de oorlog. Deze aanwijzingen werden niet gevonden. In dit kader merkte de commissie op dat het een in de kunsthistorische literatuur beschreven kunstwerk betreft, hetgeen de kans vergroot dat een eventuele verkoop in de periode tussen 1932 en 1944 zou zijn gedocumenteerd. Daarnaast hechtte de commissie belang aan een verklaring van een achternicht van Rosa Jacobson-Granaat:

‘Deze week zag ik de photocopy van het schilderij “Familieportret”. Ik kwam als jong meisje vaak bij mijn oom en tante Fam. Rosa en Abraham Jacobson. Ik meen mij tamelijk zeker te herinneren dat ik dit schilderij bij hen gezien heb, want ik vond het, als jong meisje, altijd zo mooi. Natuurlijk is dit al lang geleden (+/- 1938- +/- 1941) maar ik geloof dat mijn herinnering mij niet bedriegt.’

De Restitutiecommissie adviseerde op 6 maart 2006 de staatssecretaris om het schilderij *Familieportret* van J.M. Quinkhard terug te geven aan de erven van Rosa Jacobson-Granaat. De staatssecretaris volgde het advies bij beslissing van 5 april 2006.

2. Advies inzake het verzoek tot teruggave van een zilveren kidoesjbeker (RC 1.30)

In mei 2005 werd de commissie een restitutieverzoek voorgelegd met betrekking tot een bijzonder gebruiksvoorwerp: een zilveren kidoesjbeker met Hebreeuwse inscriptie uit de NK-collectie (NK 3519). De beker is op de omslag afgebeeld. Met het woord *kidoesj*, dat letterlijk *heiliging* betekent, wordt in de joodse traditie de zegening aangeduid die wordt uitgesproken over een glas wijn ter gelegenheid van het begin en de afsluiting van de sjabbat en bij andere feestdagen en plechtigheden. De beker had volgens Bureau Herkomst Gezocht mogelijk toebehoord aan de overgrootvader van verzoeker. Gezien de leeftijd van verzoeker, die mede namens vier andere nakomelingen van zijn overgrootvader optrad, heeft de commissie het verzoek met voorrang behandeld.

Onderzoek had uitgewezen dat de beker deel uitmaakte van een zending gouden en zilveren sieraden en andere objecten, die tijdens de oorlog van Nederlandse, voornamelijk joodse, gevangenen waren geroofd en in 1946 werden gerecupereerd. De beker was in de NK-collectie opgenomen, maar de betekenis van de inscriptie was niet eerder onderzocht. Eind december 2004 verrichtte mevrouw Kröger, medewerkster bij het Joods Historisch Museum te Amsterdam, onderzoek naar de kidoesjbeker en de inscriptie naar aanleiding van de publicatie van een afbeelding van de beker in een deelrapportage van Bureau Herkomst Gezocht. De vertaling luidde als volgt:

---De heilige gemeente Oud-Beijerland

Aan de geliefde Heer Zwi, zoon van de heer Uri

----Toen hij tachtig werd

----Niesan [5]649 (=1889)

Op grond daarvan concludeerde mevrouw Kröger het volgende. In joodse kring wordt de naam Zwi ook wel als Hartog weergegeven en staat de naam Uri gelijk aan Philip. Hartog Koopman sr. was een zoon van Philip Koopman en vierde in april 1889 zijn tachtigste verjaardag. Hij was een prominent lid van de Israëlitische Gemeente van Oud-Beijerland en was in het dorp tevens een bekend middenstander. Ook had hij de Israëlitische Gemeente enkele synagogale objecten geschonken. Hoogstwaarschijnlijk was Hartog Koopman sr. degene die door de joodse gemeenschap van Oud-Beijerland werd aangeduid als Zwi, zoon van Uri en het geclaimde voorwerp in april 1889 van de Israëlitische Gemeente van Oud-Beijerland ontving als blijk van waardering.

De commissie nam deze conclusie over en merkte derhalve Hartog Koopman sr. aan als eerste eigenaar van de geclaimde kidoesjbeker. Uit het onderzoek kwam echter niet met zekerheid naar voren wie van zijn twaalf kinderen de beker erfde, toen Hartog Koopman sr. overleed in 1892. Ook over de vraag aan wie de beker toebehoorde rond 1940, hetgeen van belang is in verband met een eventuele restitutie, verschaftte het onderzoek geen duidelijkheid. Mogelijk was dit, zoals verzoeker stelde in het restitutieverzoek, de kleinzoon van Hartog Koopman sr., die Hartog Koopman jr. werd genoemd. Hartog Koopman jr. werd in 1943 te Sobibor met vrouw en drie kinderen om het leven gebracht. In ieder geval achtte de commissie aannemelijk dat de kidoesjbeker binnen de familie was doorgegeven, aangezien dergelijke bekertjes als familiestuk gelden. De commissie besloot de

vraag wie van de kinderen in 1940 eigenaar was van de beker in het midden te laten en het verzoek tot teruggave toe te wijzen aan verzoekers ten behoeve van alle nakomelingen van Hartog Koopman sr. De commissie overwoog daarbij dat aannemelijk was dat de beker als gevolg van vervolging door het naziregime uit handen van de familie was geraakt en dus onvrijwillig was verloren.

In de vergadering van 3 april 2006 adviseerde de commissie tot teruggave van de kidoesjbeker aan verzoeker en aan degenen namens wie de claim werd ingediend, ten behoeve van de erven van Hartog Koopman sr. De staatssecretaris nam het advies over bij beslissing van 23 mei 2006, zoals aangevuld bij beslissing van 13 november 2006.

3. *Pluimvee van M. d'Hondecoeter en De Heilige Petrus berouwvol van G. Reni (RC 1.28)*

In deze zaak leidde een informatieverzoek van Bureau Herkomst Gezocht (BHG) met betrekking tot een enkel kunstwerk uiteindelijk tot de teruggave van twee kunstwerken aan de dochter van de voormalig eigenaar.

5. *Pluimvee van M. d'Hondecoeter (NK 1985)*

Bij het onderzoek naar het schilderij *De Heilige Petrus berouwwol* van G. Reni (NK 2863), dat zich in depot van het ICN bevond, ontdekte BHG dat het werk tijdens de oorlog in bezit was geweest van Erwin Samuel Simon. Simon was in 2001 overleden, maar BHG wist zijn dochter te traceren. In oktober 2004 werd haar nadere informatie gevraagd met betrekking tot het kunstwerk van G. Reni. Tijdens het doorzoeken van de familiearchieven stuitte zij echter op correspondentie met betrekking tot een ander schilderij, te weten *Pluimvee* van M. d'Hondecoeter. Dat schilderij bleek zich eveneens in de NK-collectie te bevinden (NK 1985) en in langdurige bruikleen te zijn gegeven aan het Centraal Museum in Utrecht. De dochter van Simon diende in februari 2005 een restitutieverzoek in ten aanzien van beide schilderijen.

Duidelijk werd dat Simon, van joodse afkomst, tot 1938 in Berlijn had gewoond en in bezit was geweest van een kunstverzameling. Als gevolg van de anti-joodse wetgeving vertrokken hij en zijn echtgenote in 1938 naar Nederland, waar zij gedurende de bezetting actief werden in het verzet. Vanaf 1943 waren zij genoodzaakt onder te duiken, in welke periode hun dochter werd geboren. Het gezin werd opgepakt in 1944, maar overleefde de oorlog.

Er was in deze zaak nog voldoende archiefmateriaal aanwezig waaruit de commissie kon concluderen dat de geclaimde schilderijen van Reni en d'Hondecoeter aan het begin van de oorlog in het bezit waren geweest van Simon. Zo was van het schilderij van G. Reni een factuur bewaard, afkomstig uit het archief van de in Amsterdam gevestigde kunsthandel Voorheen J. Goudstikker N.V. Daaruit bleek dat Simon het werk begin februari 1941 had verkocht aan deze kunsthandel, die onder leiding stond van de Duitser Alois Miedl. Van het schilderij van d'Hondecoeter kon verzoekster aantonen dat het in april 1942 door haar vader was verkocht aan kunsthandel Paul Cassirer & Co. te Amsterdam. Het schilderij belandde uiteindelijk in Duitsland en werd in 1947 gerecupereerd. Na de oorlog heeft Simon diverse pogingen ondernomen om het kunstwerk van d'Hondecoeter terug te krijgen van de Nederlandse autoriteiten, maar deze liepen op niets uit. De door de autoriteiten gestelde voorwaarde tot terugbetaling van de destijds ontvangen koopsom was daar vermoedelijk de oorzaak van.

In haar advies van 24 april 2006 stelde de commissie dat aannemelijk was dat Simon de schilderijen onvrijwillig had verkocht. Zij wees er op dat Simon als staatloos ingezetene, van joodse afkomst, in Nederland zijn beroep niet kon uitoefenen en derhalve vermoedelijk genoodzaakt was geweest de werken te verkopen ter voorziening in het onderhoud van het gezin. De commissie adviseerde dan ook tot teruggave van beide schilderijen. Overeenkomstig de vierde aanbeveling inzake particulier kunstbezit verbond de commissie daaraan geen voorwaarde tot terugbetaling van destijds ontvangen koopsommen, omdat zij aannemelijk achtte dat Simon de gelden voor de op handen zijnde onderduiking had moeten gebruiken en dus niet ter vrije beschikking had gekregen. Bijzonder in deze zaak is nog dat de commissie bij dat oordeel in aanmerking nam dat de Nederlandse Staat in 1951 een werk van Jan Steen, dat had toebehoord aan Simon en tevens onder druk van oorlogsomstandigheden was verkocht, na recuperatie had geveild ten behoeve van de staatskas zonder hem daarover in te lichten noch schadeloos te stellen. De staatssecretaris heeft het advies overgenomen bij beslissing van 17 mei 2006.

4. Twee brieven, drie foto's, een leerboek Frans en een halsketting uit de nalatenschap van Anne Frank (RC 1.38)

In de zomer van 2005 werd de Restitutiecommissie gevraagd te adviseren over een verzoek van de heer B.E. en het Anne Frank Fonds, beiden gevestigd te Bazel (Zwitserland), tot teruggave van een aantal voorwerpen uit de nalatenschap van Anne Frank. De voorwerpen werden sinds 1981 bewaard in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam.

Het verzoek betrof:

1. Een halsketting van Anne Frank (Mazel Tow) met daarin gegraveerd 12.6.1929 *Frankfurt am Main*;
2. Een leerboek, getiteld *Franse Spraakkunst* van Anne Frank met een plakpapiertje.
3. Een brief van Anne Frank aan haar grootmoeder, gedateerd op 18 december 1936 en geschreven in de Duitse taal;
4. Een brief van Anne Frank aan haar grootmoeder, gedateerd op 9 mei 1937 en geschreven in het Nederlands met als aanhef *Lieve Oma*. Er is een enveloppe bij, gericht aan *Mevr. A. Frankstern*;
5. Een foto van mevrouw Edith Frank-Holländer met Anne;
6. Een foto van Anne en Margot Frank met een derde persoon;
7. Een foto van het interieur van het Achterhuis.

De minister verzocht de commissie allereerst na te gaan of genoemde zaken beschouwd konden worden als 'cultuurgooederen' in de zin van het Instellingsbesluit van de Restitutiecommissie. Na die vraag bevestigend te hebben beantwoord, heeft de commissie een feitenonderzoek laten uitvoeren. Het bleek dat de voorwerpen in april 1981 door een redacteur van het Duitse weekblad *Stern* waren verworven van een anonieme Nederlander. Deze laatste gaf aan de zaken ten geschenke te hebben ontvangen van de persoonlijk secretaris van Otto Frank, de vader van Anne Frank. De redactie van het weekblad heeft de voorwerpen in mei 1981 volgens afspraak overgedragen aan het RIOD (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, thans het NIOD).

Volgens verzoeker, neef van Anne Frank en directeur van het Anne Frank Fonds, waren de voorwerpen echter ontvreemd uit het huis van Otto Frank te Zwitserland, kort voor of na diens overlijden in 1980. Verzoeker verklaarde:

'Niems im Leben hätte er persönliche Andenken und Unterlagen seiner Familie einem 'Freund' verschenkt, insbesondere nicht jene seiner jüngsten Tochter an seine geliebte Mutter. [...] Otto Frank hat die bei seinem Ableben in seiner Wohnung befindlichen Dokumente testamentarisch dem Anne Frank Fonds vermacht. Da die "Stern" illegal übergebenen Briefe von Anne Frank an meine Familie gerichtet waren, erhebe auch ich als erbberechtigter, letzter direkter Nachkomme der Familie E.-Frank Besitzanspruch.'

Ook bij het NIOD bleken in 1981 twijfels te bestaan over de rechtmatigheid van de verkrijging van de voorwerpen van de onbekende Nederlander.

De commissie kwam echter niet toe aan een inhoudelijk oordeel over de zaak. Na enkele overwegingen aan erfrechtelijke kwesties te hebben gewijd, overwoog de commissie als volgt:

‘Alvorens aan de vraag toe te kunnen komen welke persoon of instelling als (oorspronkelijk) rechthebbende op de zeven hiervoor genoemde zaken kan worden aangemerkt, zal de commissie een oordeel moeten geven of zij in deze bevoegd is in haar advies tot een inhoudelijk oordeel te komen. De taakopdracht van de commissie beperkt zich, ingevolge artikel 2 van haar Instellingsbesluit, immers tot cultuurgoederen waarover het bezit is verloren door omstandigheden die direct verband hielden met het naziregime. [...] Gezien de hiervoor beschreven feiten, die geenszins wijzen op een bezitsverlies tijdens de Tweede Wereldoorlog maar daarentegen op een bezitsverlies dat plaats had in de jaren tachtig van de vorige eeuw, moet het antwoord op de hiervoor onder 4 gestelde vraag luiden dat in deze enig verband tussen het bezitsverlies en het naziregime ontbreekt. Ondanks de aanwijzingen van de onvrijwilligheid van het bezitsverlies, zal de commissie zich dan ook van een oordeel over de eigendomsaanspraken van de heer B.E. moeten onthouden.’

In de vergadering van 24 april 2006 stelde de Restitutiecommissie vast dat zij zich onbevoegd achtte de minister te adviseren over het restitutieverzoek. De minister besloot daarop op 13 juli 2006 dat de voorwerpen moesten worden teruggegeven aan het Anne Frank Fonds, zoals in het persbericht van OCW als volgt toegelicht:

‘Ondanks het feit dat de commissie zich in haar advies, in verband met het ontbreken van een verband tussen het bezitsverlies in de jaren ’80 en het naziregime, onbevoegd verklaart, hebben de resultaten van het onderzoek voor de minister als aanbeveling gediend om de Stern-artefacten terug te geven.’

Vervolgens heeft het Anne Frank Fonds te Bazel de voorwerpen in bruikleen gegeven aan de Anne Frank Stichting in Amsterdam.

5. *Staande vrouw met sluier* van Hendrick Goltzius (RC 1.32)

Bij verzoek van 5 mei 2005 verzochten de kleinkinderen van Arthur Feldmann restitutie van een schets van Hendrick Goltzius onder de titel *Staande vrouw met sluier*. De schets is met pen en bruine inkt op de achterzijde van een speelkaart (harten-zeven) aangebracht. Het werk bevond zich op het moment van de claim in de collectie van het Rijksmuseum/Rijksprentenkabinet. De schets maakte geen deel uit van de NK-collectie van gerecupereerde kunst, maar was in 1949 door het Rijksmuseum gekocht en daarmee deel geworden van de rijkscollectie.

Een bijzonderheid van de zaak was dat de geclaimde schets bleek te zijn geroofd door de nazi's gedurende de bezetting van het huidige Tsjechië, waar de Duitsers op 15 maart 1939 binnenvielen. Arthur Feldmann, van joodse komaf, woonde met zijn echtgenote en kinderen te Brno in Tsjechoslowakije, waar hij werkzaam was als jurist en zakenman. Hij was een vermaard kunstliefhebber, gespecialiseerd in het verzamelen van schetsen van oude meesters, die hij in zijn woning bewaarde. De collectie bevatte ongeveer 750 werken. Direct na de inval nam de Gestapo de villa in beslag. Feldmann's bevoegdheid om als advocaat op te treden werd ingetrokken en zijn tegoeden werden bevroren. In 1941 werd hij gearresteerd, gefolterd en ter dood veroordeeld. Na een beroerte werd Feldmann

vrijgelaten, maar overleed enkele dagen daarna. Zijn echtgenote kwam om het leven in Auschwitz in 1942. Beide zonen wisten met hun echtgenoten naar Palestina te vluchten.

Alhoewel niet exact kon worden nagegaan wat er gedurende de bezetting met de collectie schetsen, waaronder het geclaimde werk, was gebeurd, achtte de commissie aannemelijk dat de Gestapo de collectie had geconfisqueerd. Daarmee kwam ook de onvrijwilligheid van het bezitsverlies vast te staan, hetgeen een voorwaarde is voor restitutie. Van de periode na de oorlog was nog wel archiefmateriaal voorhanden. Daaruit bleek dat een anonieme verkoper in februari 1946 een deel van de verzameling van Feldmann, waaronder de schets van Goltzius, ter veiling in Londen had aangeboden. Een Londense kunsthandelaar kocht het werk en verkocht het later aan het Rijksmuseum. Zodoende belandde de schets in de rijkscollectie van Nederland.

De commissie adviseerde in haar vergadering van 15 mei 2006 de schets te restitueren aan de erven van Feldmann, nu aan alle voorwaarden voor restitutie was voldaan. De minister heeft conform het advies bij beslissing van 3 november 2006 besloten tot terugave van het werk, zij het met een enigszins afwijkende motivering.

6. *Staannde vrouw met sluier* van Hendrick Goltzius

6. *Drie mannen in een boot op wild water* van A.H. Lier en *Berglandschap met kasteel* van T. le Feubure (RC 1.29)

Een brief van Bureau Herkomst Gezocht vormde de aanleiding tot het verzoek tot teruggave van het schilderij *Drie mannen in een boot op wild water* van A.H. Lier en *Berglandschap met kasteel* van T. le Feubure. Beide werken maakten deel uit van de NK-collectie (NK 3228 resp. NK 3229) en bevonden zich in depot van het ICN. Onderzoek had uitgewezen dat de heer Martin Israel Aufhäuser de werken in 1941 had verkocht aan de Duitse kunsthandelaar Alois Miedl. In de Verenigde Staten werden enkele familieleden van Aufhäuser opgespoord, te weten zijn zoon, een kleinzoon en een schoondochter. Zij dienden in februari 2005 een restitutieverzoek in.

Bij het restitutieverzoek gaven verzoekers een uitvoerige levensbeschrijving van Aufhäuser. Aufhäuser was een joods bankier te München, die in de periode 1920-1932 een aanzienlijke kunstverzameling had opgebouwd. Tijdens de Kristallnacht van 8/9 november 1938 werd hij in het concentratiekamp Dachau geïnterneerd, terwijl de Gestapo diezelfde nacht zijn woning leegroofde. De bank H. Aufhäuser, waarvan hij directeur was, werd 'geariseerd'. Aufhäuser werd vrijgelaten en kon in 1939 met zijn echtgenote Auguste uitwijken naar Nederland. Over hun toenmalige financiële omstandigheden verklaarde zijn echtgenote later:

'Den Lebensunterhalt waehrend des zweiten Jahres unseres hollaendischen Aufenthaltes bestritten wir wiederum meistens aus den Verkaeufen unseres Umzugsgutes.'

Intussen trachtte het echtpaar uit Nederland weg te komen. Zij verkregen in mei 1941 een uitreisvergunning, omdat zij, in de woorden van Auguste Aufhäuser, *'ein Gemaelde besassen, das Hermann Goering unter allen Umstaenden erwerben wollte'*.

Aufhäuser stierf in 1944 in de Verenigde Staten; zijn echtgenote in 1961.

De commissie had verschillende aanwijzingen dat de geclaimde schilderijen uit het bezit van Aufhäuser afkomstig waren. In de archieven van de kunsthandel Voorheen J. Goudstikker N.V. onder leiding van Alois Miedl werd een inkoopfactuur aangetroffen, waaruit bleek dat Aufhäuser de schilderijen in het voorjaar van 1941 aan de kunsthandel had verkocht. Bovendien werd er in het archief van de Stichting Nederlands Kunstbezit een brief uit 1952 aan de zaakwaarnemer van de familie gevonden. Daarin werd melding gemaakt van de gerecupereerde werken van Lier en Le Feubure en werd ingegaan op de voorwaarden tot een eventuele teruggave:

'Indien U meent recht op rechtsherstel te hebben, zoals ook is geschied ten aanzien van het schilderij door Rembrandt van Rijn (copie): "Liesbeth van Rijn", dat U op 15 October 1949 is teruggegeven, zoudt U mij in de eerste plaats de vroegere eigendom van deze schilderijen moeten bewijzen, en o.a. het bedrag, dat U van Goudstikker/Miedl zoudt hebben ontvangen, aan mijn Bureau moeten teruggeven.'

Hierop is geen antwoord van de familie in de archieven aangetroffen.

Gezien deze historie achtte de commissie de lezing van verzoekers overtuigend dat Aufhäuser voor de oorlog eigenaar was van de geclaimde werken en deze mee had kunnen nemen naar Nederland. Ten aanzien van het bezitsverlies meende de commissie dat onder

het huidige rijksbeleid de verkopen als onvrijwillig dienden te worden aangemerkt, daarbij wijzend op de stelling van verzoekers dat Aufhäuser gedwongen was tot verkoop *'in order to support his survival and the costs for his emigration to the United States'*.

Aldus besloot de Restitutiecommissie op 12 juni 2006 te adviseren tot teruggave van beide kunstwerken. De minister heeft het advies bij beslissing van 23 oktober 2006 overgenomen.

7. *Charles, Prince de Rohan Soubise* van J.F. Voet en vier achttiende-eeuwse Louis XV fauteuils (RC 1.26)

Bij brief van 17 februari 2005 van de Staatssecretaris van OCW werd de commissie gevraagd te adviseren over een verzoek tot teruggave van het schilderij *Charles, Prince de Rohan Soubise* van J.F. Voet (NK 1840) en vier achttiende-eeuwse Louis XV fauteuils (NK 656 A-D) uit het voormalig bezit van Milly Antonie von Friedländer-Fuld.

Uit het onderzoek van de commissie bleek dat de joodse, Milly Antonie von Friedländer-Fuld in bezit was geweest van een zeer waardevolle kunst- en antiekcollectie. De collectie bevond zich tot in 1939 in haar huis te Berlijn en werd in 1939 naar Nederland gebracht en bij een transportbedrijf opgeslagen. De collectie werd bij deze gelegenheid nog in Berlijn geïnventariseerd, vermoedelijk in verband met de diverse belastingaanslagen die joden in deze periode over hun vermogen kregen opgelegd in nazi-Duitsland, en getaxeerd op RM 487.820. In 1939 is Von Friedländer-Fuld vervolgens zelf naar Frankrijk vertrokken, waar zij in 1943 is overleden.

Tijdens de bezetting van Nederland werd haar collectie door het nazibewind als vijandelijk vermogen aangemerkt en in 1941 in beslag genomen door de zogenaamde *Sammelverwaltung feindlicher Hausgeräte*. Het merendeel van de collectie Friedländer-Fuld is vervolgens bij het Haagse veilinghuis Van Marle en Bignell geveild. De afzonderlijke kunstwerken zijn zodoende bij diverse Nederlandse en Duitse kopers terechtgekomen.

Voor de commissie was hiermee komen vast te staan dat het bezitsverlies van de kunstcollectie van Von Friedländer-Fuld het gevolg was van omstandigheden die direct verband hielden met het naziregime. De vraag was echter of het eigendomsrecht van de geclaimde voorwerpen wel in hoge mate aannemelijk was, hetgeen een voorwaarde is voor restitutie. Op dat punt bleek dat de claim met betrekking tot de vier achttiende-eeuwse Louis XV fauteuils niet voor toewijzing in aanmerking kon komen. Alhoewel was komen vast te staan dat *dergelijke* fauteuils tot het geroofde bezit van Von Friedländer-Fuld behoorden, en Bureau Herkomst Gezocht de naam Von Friedländer-Fuld in zijn gepubliceerde onderzoeksresultaten als 'mogelijke herkomst' had aangemerkt, kon nader onderzoek door de commissie deze eigendomsrelatie niet bevestigen. Een vergelijking van de fauteuils van Von Friedländer-Fuld met de geclaimde NK-fauteuils aan de hand van in de archieven aangetroffen fotomateriaal en beschrijvingen, bracht een duidelijk verschil in stoelframe, houtsoort en respectieve afbeeldingen op de gobelin bekleding aan het licht.

Ten aanzien van het geclaimde portret van Voet bleek het verzoek tot teruggave wel toewijsbaar. Het onderzoek wees uit dat dit werk met zekerheid afkomstig was uit de collectie Friedländer-Fuld. Het schilderij werd begin 1942 geveild bij Van Marle en Bignell en belandde uiteindelijk in de kunstcollectie bestemd voor het Führermuseum van Hitler. Na de oorlog is het werk door de rechtsherstelautoriteiten naar Nederland gerecupereerd, maar een verband tussen het schilderij en de collectie Friedländer-Fuld werd niet gelegd.

7. *Charles, Prince de Rohan Soubise* van J.F. Voet (NK 1840)

De Restitutiecommissie adviseerde in haar vergadering van 3 juli 2006 om het restitutieverzoek af te wijzen voor zover dit de vier achttiende-eeuwse Louis XV fauteuils betrof en toe te wijzen met betrekking tot het schilderij *Charles, Prince de Rohan Soubise* door J.F. Voet. De minister heeft het advies in haar beslissing van 5 oktober 2006 overgenomen.

8. *Bostafereel met herder en vee* van B.C. Koekkoek (RC 1.31)

In april 2005 werden twee restitutieverzoeken bij de Staatssecretaris van OCW ingediend met betrekking tot het schilderij *Bostafereel met herder en vee* van B.C. Koekkoek (NK 2944), dat zich in bruikleen bevond in een Duits museum. De verzoeken werden ingediend in reactie op een brief van BHG aan een aantal familieleden van Jonas Alexander van Bever, die, zo bleek uit onderzoek, het schilderij in 1941 ter veiling had aangeboden. De commissie heeft de restitutieverzoeken gezamenlijk behandeld.

In de archieven van de Stichting Nederlands Kunstbezit (SNK) was een aangifteformulier uit 1946 aangetroffen van het veilinghuis Frederik Muller & Co., waarin aangifte werd gedaan van een vrijwillige verkoop van een *Boschgezicht* van B.C. Koekkoek op 11 juli

1941. Het kunstwerk was verkocht aan een Duitse firma. Wie de inzender was werd niet vermeld. In 1951 deed de taakopvolger van SNK, het Bureau Herstelbetaling- en Recuperatiegoederen (Hergo), navraag naar de inzender van het schilderij. Het veilinghuis antwoordde dat de inzender was '*J.A. van Bever Destijds makelaar te Amsterdam (intussen overleden)*' en dat het schilderij verkocht was voor een bedrag van NLG 2.900,-. Het archief bevatte geen aanwijzingen dat Hergo heeft getracht in contact te komen met erfgenamen van Van Bever.

8. *Bostafereel met herder en vee* van B.C. Koekkoek (NK 2944)

Nader onderzoek naar de joodse J.A. van Bever bevestigde dat hij makelaar was geweest in Amsterdam, waar hij aan het begin van de bezetting met zijn vrouw woonde. Na de uitvaardiging door de bezettingsautoriteiten van verordening 48/1941 van 12 maart 1941, ook wel bekend als *Verordening tot verwijdering van joden uit het bedrijfsleven*, werd het Van Bever onmogelijk gemaakt zijn beroep verder uit te oefenen. Uit archiefstukken van het Nederlandse Beheersinstituut bleek verder dat hij werd verplicht tot het inleveren van vermogenswaarden bij de roofinstantie Lippmann, Rosenthal & Co. Het echtpaar Van Bever, hun dochter en schoonzoon zijn rond 17 september 1943 te Auschwitz omgekomen. Hun woning werd geruimd door de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*.

In haar advies van 3 juli 2006 concludeerde de commissie op grond van deze feiten dat Van Bever in 1941 eigenaar was van het geclaimde werk. Hoewel over de omstandigheden waaronder Van Bever het schilderij verkocht geen nadere gegevens naar voren waren gekomen, overwoog de commissie dat er geen aanwijzingen waren dat van Bever het schilderij uit vrije wil had verkocht. *'Integendeel,'* zo stelde de commissie, *'gezien het feit dat het hem in de loop van 1941 niet meer was toegestaan zijn bedrijf uit te oefenen, ligt het voor de hand dat Van Bever in de zomer van 1941 genoodzaakt was tot verkoop van het schilderij om zijn gezin te onderhouden.'*

Onder verwijzing naar de derde aanbeveling van de Commissie Ekkart inzake particulier kunstbezit, waarin wordt verondersteld dat een verkoop van een kunstwerk door een joodse particulier in Nederland vanaf 10 mei 1940 een gedwongen verkoop was, tenzij nadrukkelijk anders blijkt, adviseerde de commissie tot teruggave van het geclaimde werk aan de gezamenlijke erven van Van Bever.

De minister heeft het advies op 29 september 2006 overgenomen.

9. *Portret van een man* van N. de Largillière (RC 1.36)

Evenals in het hiervoor beschreven geval, vormde een informatieverzoek van Bureau Herkomst Gezocht de aanleiding tot de indiening van het restitutieverzoek in deze zaak. Het betrof het schilderij *Portret van een man* van Nicolas de Largillière (NK 1847), dat zich op dat moment als bruikleen in de collectie van het Bonnefantenmuseum te Maastricht bevond. Het werk was waarschijnlijk aan het begin van de oorlog verkocht aan Alois Miedl door de grootvader van verzoekster, Philipp Brünell (1867-1942). Het restitutieverzoek werd in juli 2005 door de staatssecretaris aan de Restitutiecommissie voorgelegd.

Het geclaimde werk bleek vermoedelijk reeds in 1925 in bezit te zijn gekomen van Brünell, een Duitse handelaar van joodse komaf, die voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Berlijn woonde. In de zomer van 1925 was in de Akademie der Künste te Berlijn een expositie van oude meesters te zien uit *'Berliner Besitz'*. In de catalogus van de tentoonstelling, die bewaard is gebleven, werd Brünell als eigenaar van een *'Brustbild eines vornehmen Herrn. Lwd, 77x62'* van Nicolas de Largillière aangeduid. Verder kwam uit het onderzoek naar voren dat Brünell in 1938 naar Nederland

was uitgeweken, waarschijnlijk met medeneming van diverse kunstwerken uit zijn verzameling, die hij sinds 1914 had opgebouwd. Aanvankelijk onderhielden zijn dochter en schoonzoon hem, maar tijdens de bezetting was Brünell op zichzelf aangewezen en gedwongen delen van zijn kunstverzameling te verkopen om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Zo bleek uit verschillende archiefbronnen dat hij het geclaimde werk, tezamen met andere kunstvoorwerpen, in juli 1940 verkocht aan Alois Miedl, die het later inbracht in zijn kunsthandel Voorheen J. Goudstikker N.V. en kort daarop doorverkocht ten behoeve van de verzameling van Göring. Na de oorlog werd het schilderij gerecupereerd.

9. Portret van een man van N. de Largillière (NK 1847)

Brünell overleed in 1942 in de Valeriuskliniek te Amsterdam. Zijn dochter en schoonzoon overleefden de oorlog. Uit de archieven van de Stichting Nederlands Kunstbezit (SNK) bleek dat zij nadien verschillende pogingen ondernamen om de tijdens de oorlog verkochte werken terug te krijgen. Zijn schoonzoon wees in een brief aan de SNK op het gedwongen karakter van de verkopen en merkte op dat Brünell *‘die zijn leven lang deze schilderijen verzameld heeft, nimmer afstand daarvan zou hebben gedaan tegen de door hem ontvangen prijzen, indien hij niet overtuigd geweest ware, dat hij, als Jood, na de bezetting door de Duitsers geheel aan hun willekeur zou zijn overgeleverd.’*

Hij meldde verder aan zijn zaakwaarnemer dat er een *‘schaendlich kleiner Preis’* werd betaald, hetgeen hij weet aan het feit dat *‘Miedel den Markt dominierte.’*

Ook de commissie was de mening toegedaan dat de verkoop van het werk als onvrijwillig diende te worden aangemerkt. Zij adviseerde in haar vergadering van 31 juli 2006 derhalve tot teruggave van het schilderij. De minister heeft het advies bij beslissing van 29 september 2006 overgenomen.

10. *Landschap met een kudde bij een poel* van J.S. van Ruysdael (RC 1.41)

Een medewerkster van het Holocaust Claims Processing Office te New York kwam het 17e-eeuwse schilderij *Landschap met een kudde bij een poel* van Jacob Salomonsz. van Ruysdael (NK 2653) op het spoor via de website van Bureau Herkomst Gezocht. Zij meldde de staatssecretaris dat het werk uit het bezit afkomstig was van de joodse bankier en kunstverzamelaar Max Rothstein (1894-1950). Diens zoon en dochter dienden in september 2005 een restitutieverzoek in bij de staatssecretaris, dat in november 2005 aan de commissie werd voorgelegd. Het schilderij bevond zich op dat moment bij de Nederlandse ambassade te Washington DC in bruikleen.

In het restitutieverzoek werd de levensloop van Max Rothstein uitvoerig beschreven. Rothstein, geboren in 1894 in Oostenrijk-Hongarije, was van joodse afkomst en woonde in de jaren dertig van de vorige eeuw met zijn echtgenote en twee kinderen te Berlijn. Als mede-directeur van de bank *Willy Rosenthal Jr. & Co* beschikte hij over een aanzienlijk vermogen, waaronder tal van schilderijen, tapijten, antieke meubels en kunstvoorwerpen. Na de machtsovername van de nazi's werden hij en zijn gezin gedwongen te verhuizen en raakte hun inkomen in een vrije val. Zoals verzoekers aangaven: *'Over the course of the four years following this relocation, Max Rothstein suffered dramatic reductions in his annual earnings, culminating in December 1937 when he was forced to withdraw from his position as co-proprietor of Willy Rosenthal Jr. & Co.'*

In 1938 week het gezin uit naar Amsterdam. Daar werd een gedeelte van de kunstverzameling opgeslagen - en naderhand door de bezetter geconfisqueerd - en werden verschillende kunstvoorwerpen verkocht om bestaansmiddelen te verwerven. In augustus 1941 wist de familie Rothstein de Verenigde Staten te bereiken. Max Rothstein overleed daar in 1950, zijn echtgenote in 1990.

10. *Landschap met een kudde bij een poel* van J.S. van Ruysdael (NK 2653)

De geschiedenis van het geclaimde werk van Van Ruysdael bleek nog goed te traceren. Uit documentatie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie kwam naar voren dat het schilderij in 1939 ter veiling was aangeboden bij Messrs. Christie, Manson & Woods. Het was echter niet bekend wie het werk had ingebracht. Op navraag van Bureau Herkomst Gezocht liet het veilinghuis Christie's in 2002 weten dat het schilderij destijds onverkocht was, maar dat Max Rothstein inbrenger/eigenaar was geweest. Op de toenmalige veilingcatalogus was diens naam aangetekend bij het schilderij, alsmede de naam van A. Heppner, een bevriende joodse kunsthandelaar, die bij de veiling als vertegenwoordiger optrad.

In juli 1940 werd het schilderij door diezelfde Heppner verkocht aan Alois Miedl voor een bedrag van NLG 2.600,-, getuige een bewaard gebleven factuur van die transactie. Het werk werd kort daarop voor een bedrag van NLG 4.800,- doorverkocht aan de Reichskanzlei ten behoeve van het Führermuseum te Linz. Na de oorlog werd het schilderij naar Nederland teruggebracht.

Op basis van deze feiten was de commissie van mening dat aan alle voorwaarden voor restitutie was voldaan. Zij achtte de lezing van verzoekers overtuigend dat Rothstein het schilderij in 1940 aan Miedl had verkocht en dat Heppner daarbij in hoedanigheid van vertegenwoordiger handelde. De commissie wees er daarbij op dat de familie Rothstein in juli 1940 nog in Nederland verbleef en al eerder met behulp van Heppner kunstwerken had verkocht. Onder verwijzing naar de derde aanbeveling van de Commissie Ekkart inzake particulier kunstbezit, overwoog de commissie vervolgens dat de verkoop naar de huidige maatstaven als onvrijwillig diende te worden aangemerkt. De commissie adviseerde de minister in haar advies van 27 november 2006 het schilderij van Van Ruysdael te restitueren aan de erfgenamen van Max Rothstein.

De minister heeft het advies overgenomen bij beslissing van 24 januari 2007.

11. *De Besnijdenis*, anoniem, voormalige toeschrijving aan Meester van Kappenberg (RC 1.44)

Op 2 mei 2006 verzocht de staatssecretaris de commissie om advies over de te nemen beslissing op het verzoek van 9 april 2006 tot teruggave van het schilderij *De Besnijdenis* van een anonieme kunstenaar uit Westfalen, daterend uit het laatste kwart van de 15e eeuw (NK 1614). Het werk bevond zich in bruikleen van het Bonnefantenmuseum te Maastricht. Eerder was het werk toegeschreven aan de Meester van Kappenburg, die ook wel wordt aangeduid als Meester van Kappenberg, Cappenberg of als Jan Baegert.

Het schilderij bleek te hebben toebehoord aan de grootmoeder van verzoekers, de joodse Johanna Margaretha Stern-Lippmann. Zij was in 1874 te Berlijn geboren, waar zij tot 1935 woonde met haar man en vier kinderen. Na de dood van haar echtgenoot week zij uit naar Nederland. In de eerste jaren van de bezetting trachtte zij uitreisvisa te bemachtigen voor zichzelf en enige familieleden, waartoe zij een schilderij van Fantin Latour afgaf aan de Dienststelle Mühlmann. De uitreisvisa werden echter niet verstrekt; wel werd het schilderij naar Oostenrijk afgevoerd. Pas in 1949 is het werk van Latour aan de familie

teruggegeven. Na de oorlog schreef een zaakwaarnemer over het lot van Stern-Lippmann: *‘Toen het emigratie-visum niet afkwam, is Mevr. Stern op 70-jarige leeftijd moeten onderduiken. Zij heeft veel leed ondervonden. Haar inboedel werd in beslag genomen en is verdwenen, en zij is een groot deel van haar overig vermogen kwijtgeraakt. Zij werd tenslotte gearresteerd en gedeporteerd en is in Auschwitz omgekomen.’*

Ook haar dochter Louise Henriette en schoonzoon kwamen begin 1944 om in Auschwitz; de overige drie kinderen van Stern-Lippmann overleefden de oorlog.

Het onderzoek bevestigde dat de familie Stern-Lippmann een groot deel van de hun toebehorende kunstverzameling had verloren. Zo werd er een brief in de archieven uit 1955 gevonden, waarin een zaakwaarnemer van de familie de Nederlandse autoriteiten verzocht na te gaan of er nog iets bekend was met betrekking tot een lijst van 28 schilderijen en kunstvoorwerpen, die in 1940 nog in bezit waren van de familie en na de oorlog niet meer in de boedel waren aangetroffen. Naast werken van bekende impressionisten als Renoir, Pissarro en Degas en andere grote meesters werd in de lijst tevens vermeld *‘Tappenberg, Besnijdenis’*. De commissie achtte aannemelijk dat hiermee het geclaimde werk bedoeld was en indertijd van een verschrijving sprake was geweest. Zij meende dat daarom verondersteld kon worden dat het schilderij in 1940 aan Stern-Lippmann toebehoorde. Nader onderzoek naar het geclaimde werk bevestigde dat Stern-Lippmann het schilderij in ieder geval voor 1941 in bezit had gehad. Dit viel af te leiden uit diverse archiefstukken van kunsthandelaar P. de Boer uit Amsterdam, waaronder een inventariskaart, een foto en een reproductie van het geclaimde werk. Zowel op de inventariskaart als op de achterkant van de foto was *‘coll. Stern’* genoteerd, echter zonder datum. Blijkens genoemde archiefstukken kwam het werk in 1941 in handen van een andere persoon en is het in januari 1942 door kunsthandelaar P. de Boer aangekocht. Vervolgens werd het schilderij aan een Duits museum doorverkocht.

In haar vergadering van 18 december 2006 adviseerde de commissie tot teruggave van het schilderij aan de erfgenamen van Stern-Lippmann. Zij concludeerde dat voldoende aannemelijk was dat het schilderij in 1940 aan Stern-Lippmann in eigendom had toebehoord en na 10 mei 1940 uit haar bezit was geraakt. De commissie overwoog dat dit bezitsverlies als onvrijwillig, door omstandigheden die direct verband houden met het naziregime, diende te worden aangemerkt.

De minister heeft bij beslissing van 17 januari 2007 besloten het schilderij terug te geven aan de erfgenamen.

12. *Rivierlandschap met windmolens en schepen van Jan Breughel de Oudere, De Heilige Petrus in de stijl van A. van Dyck en Stilleven met roemer, schaal en roos van S. Luttichuys (RC 1.46)*

De laatste zaak die de commissie in 2006 behandelde betrof het verzoek tot teruggave van drie werken uit het voormalig bezit van Hugo Felix Kaufmann (1883 - 1942). Vanwege de hoge leeftijd van verzoeker is het restitutieverzoek, dat op 6 juni 2006 aan de commissie ter advisering werd voorgelegd, met voorrang behandeld. Het verzoek betrof een zestiende-

eeuws paneel *Rivierlandschap met windmolens en schepen* van Jan Breughel de Oudere (NK 1415), een zeventiende-eeuws paneel *De Heilige Petrus* in de stijl van A. van Dyck (NK 1675) en een zeventiende-eeuws doek *Stilleven met roemer, schaal en roos* van S. Luttichuys (NK 2296). Deze werken maakten sinds de recuperatie door de Nederlandse autoriteiten na de Tweede Wereldoorlog deel uit van de NK-collectie.

Verzoeker, een neef van Kaufmann, die het verzoek mede namens een nicht van Kaufmann indiende, schreef in een brief met herinneringen aan zijn oom: *‘Over the years, I had thought that these paintings and other family belongings were in the possession of Nazis. At the age of 90, I am happy to learn that these paintings have resurfaced.’*

De familiegeschiedenis laat zich als volgt beschrijven. De joodse Hugo Felix Kaufmann, geboren in Frankfurt am Main in 1883, vestigde zich in 1918 in Amsterdam. Hij huwde Yella Sara Ettlinger en het echtpaar kreeg drie kinderen. In 1924 verkreeg Kaufmann de Nederlandse nationaliteit. Hij was oprichter en directeur van de bank Hugo Kaufmann & Co N.V. In november 1940 werd de bank onder beheer van een Verwalter gesteld en werd Kaufmanns invloed in toenemende mate beperkt. Als gevolg van de verordening 48/1941, die de verwijdering van joden uit het bedrijfsleven tot doel had, werd de bank in april 1941 deels door een ander bedrijf overgenomen en deels geliquideerd.

Vanaf april 1941 heeft Kaufmann verschillende pogingen ondernomen om met medewerking van de nazi-autoriteiten te ontkomen naar de Verenigde Staten. Aanvankelijk leek het erop dat hij uitreisvisa zou kunnen bemachtigen als hij aan bepaalde financiële eisen zou voldoen. Gedurende de onderhandelingen werden de eisen echter telkens aangescherpt. Bij de nazi-autoriteiten bestond de angst dat Kaufmann zijn vermogen en dat van de bank, waarvan zich een groot deel in Engeland en Amerika bevond, aan Duitse invloed zou onttrekken. Hoewel Kaufmann zich gedurende de onderhandelingen bereid verklaarde afstand te doen van zijn gehele vermogen in Nederland en verklaringen over te leggen van de betrokken buitenlandse instellingen ten aanzien van zijn buitenlandse vermogen, werd geen toestemming verleend. Uit correspondentie tussen Duitse functionarissen uit juli 1941 blijkt dat de nazi-autoriteiten het vertrek van Kaufmann inmiddels niet in het belang van het Duitse Rijk achtten. In augustus 1941 werd besloten dat Kaufmann tevens de helft van zijn in Amerika aanwezige vermogen aan de nazi-autoriteiten diende te overhandigen. Kaufmann probeerde tevergeefs de vereiste deviezen bij elkaar te krijgen. Zijn pogingen met zijn gezin het land te verlaten zijn uiteindelijk mislukt. Op 28 juli 1942 werd hij gearresteerd en naar Auschwitz overgebracht, waar hij eind september 1942 overleed. Zijn echtgenote en drie kinderen werden op 24 september 1942 gearresteerd en kwamen enkele dagen daarna in Auschwitz om het leven, evenals vele andere directe familieleden.

Ten aanzien van de geclaimde schilderijen kon niet meer precies worden achterhaald wanneer de werken in het bezit van Kaufmann waren gekomen. Er waren echter aanwijzingen dat hij deze verwierf bij de gelegenheid van de aanschaf van zijn woonhuis aan de Oranje Nassaulaan te Amsterdam begin jaren twintig. Met zekerheid kon worden vastgesteld dat Kaufmann de schilderijen in de loop van 1941 verkocht in voorbereiding op zijn geplande vertrek uit Nederland. Het schilderij *Stilleven met roemer, schaal en*

roos van S. Luttichuys werd in mei 1941 verkocht aan kunsthandel D.A. Hoogendijk; de overige twee werken verkocht Kaufmann eind juni 1941 via een kunsthandelaar aan dr. Hans Posse, Adolf Hitlers belangrijkste kunstinkoper.

Na de oorlog heeft een broer van verzoeker pogingen ondernomen om het kunstbezit van Kaufmann terug te vinden. Dit leidde in 1947 tot contact met de Stichting Nederlands Kunstbezit (SNK) en tot indiening van een verzoek tot teruggave van het schilderij van Breughel (NK 1415). SNK-directeur dr. A.B. de Vries wees dit teruggaveverzoek echter af, mede omdat hij van mening was dat er op het moment van verkoop (1941) nog geen sprake kon zijn van gedwongen verkoop door joden.

In haar advies heeft de commissie hieraan aandacht besteed in verband met de ontvankelijkheid van het restitutieverzoek. Hoewel in beginsel in het verleden afgehandelde claims niet opnieuw worden beoordeeld, merkte de commissie - onder verwijzing naar de eerste aanbeveling van de Commissie Ekkart inzake particulier kunstbezit - op dat beslissingen van de SNK niet in de weg staan aan de ontvankelijkheid van onder het huidige beleid ingediende claims.

De commissie achtte op basis van het onderzoek aannemelijk dat de schilderijen in 1941 aan Kaufmann hadden toebehoord en dat Kaufmann genoodzaakt was geweest de schilderijen te verkopen om te kunnen voldoen aan de hem door de nazi's opgelegde betalingsverplichtingen in verband met de uitreisvisa. Zij adviseerde in haar vergadering van 18 december 2006 dan ook tot teruggave van de drie geclaimde schilderijen. In haar beslissing van 1 februari 2007 heeft de minister het advies van de commissie gevolgd.

11. *Rivierlandschap met windmolens en schepen* van Jan Breughel de Oudere (NK 1415)

4. Overige

4.1. De werkwijze

Om licht te werpen op de procedure van de commissie en de tijd die dit in beslag neemt, wordt hieronder ingegaan op de werkwijze van de Restitutiecommissie bij de behandeling van een voorgelegd restitutieverzoek.

In de procedure kan globaal onderscheid gemaakt worden tussen een onderzoeks- en een adviesfase. De gemiddelde behandelduur van de aan de commissie voorgelegde zaken betrof circa 40 weken. Hierbij is gerekend vanaf het moment van ontvangst van de adviesaanvraag tot het moment van ondertekening van het advies.

Onderzoeksfase

Na ontvangst van de adviesaanvraag met eventuele informatie van het Ministerie van OCW, wordt verzoeker schriftelijk op de hoogte gebracht van de procedure. Omdat vaak nog niet duidelijk is namens wie de verzoeker optreedt, wat zijn relatie met de oorspronkelijke eigenaar is en over welke documentatie de verzoeker zelf beschikt ter onderbouwing van het verzoek, wordt bij deze brief een vragenformulier gevoegd. Mede gezien het feit dat de commissie dikwijls te maken heeft met buitenlandse verzoekers en verzoekers op leeftijd dient in veel gevallen rekening gehouden te worden met een reactietermijn van meerdere weken.

In de onderzoeksfase zoekt de commissie antwoord op vragen naar de oorspronkelijke eigendomssituatie, de aard en omstandigheden van het bezitsverlies en de afhandeling van een eventueel na de oorlog ingediend verzoek om restitutie. Ook de juridische en feitelijke status van het kunstvoorwerp op het moment van het verzoek worden bij dit onderzoek betrokken. Bij haar onderzoek maakt de Restitutiecommissie gebruik van de door het Ministerie van OCW meegezonden informatie, de onderzoeksgegevens van Bureau Herkomst Gezocht en gegevens die een verzoeker zelf toestuurt. In de praktijk blijkt dat in alle gevallen nader archiefonderzoek en kunsthistorisch onderzoek noodzakelijk is om de relevante vragen te kunnen beantwoorden. De commissie maakt daarbij gebruik van haar secretariaat en onderzoeksteam. Daarnaast wordt dikwijls een beroep gedaan op archiefinstellingen in binnen- en buitenland of externe specialisten. Mede vanwege het inschakelen van externe instellingen kan de procedure van de commissie tijdens de onderzoeksfase vertraging oplopen. Tijdens de onderzoeksfase wordt een concept-feitenrapport opgesteld. De verzoeker wordt in de gelegenheid gesteld hierop te reageren, waarvoor een reactietermijn van vier weken geldt. In overleg met OCW is in 2006 besloten dat voortaan ook het ministerie de gelegenheid krijgt te reageren op het concept-rapport, maar dat deze reactie beperkt blijft tot het aandragen van feitenmateriaal.

Naar aanleiding van de reacties kunnen bij de commissie vragen rijzen die nader onderzoek gebieden. In sommige gevallen zal de commissie het nodig achten om de

verzoeker of derden uit te nodigen voor een hoorzitting. Na eventuele aanpassingen aan het concept-rapport wordt de onderzoeksfase afgesloten met de vaststelling van het definitieve feitenrapport.

Adviesfase

Een advies van de Restitutiecommissie komt tot stand na intern beraad op basis van de feiten, zoals beschreven in het feitenrapport. Een zaak is minimaal twee keer geagendeerd voor een commissievergadering, te weten voor de vaststelling van het concept-rapport ter verzending aan verzoeker en voor de vaststelling en ondertekening van het advies. Na ondertekening worden het advies en onderzoeksrapport verzonden naar de Minister van OCW. De commissie stelt de verzoeker op de hoogte van het feit dat het advies aan de minister is uitgebracht en dat de inhoud van dit advies en het onderzoeksrapport door de minister aan verzoeker bekend zullen worden gemaakt. De minister heeft zich voorgenomen de verzoeker binnen zes weken na ontvangst van het advies op de hoogte te stellen van de beslissing en de inhoud van het advies. Als die termijn niet wordt gehaald, acht de Restitutiecommissie zich in beginsel vrij naar buiten te treden met het advies en het onderzoeksrapport, evenals indien bijzondere omstandigheden daartoe aanleiding geven.

Termijnen

De duur van de behandeling van een verzoek om advies over restitutie is afhankelijk van de aanwezige informatie en het aantal en de aard van de verzoeken die de Restitutiecommissie in behandeling heeft. In samenspraak met het ministerie is de behandeltermijn van een restitutieverzoek in beginsel gesteld op 32 weken. Het feitenonderzoek wordt onder verantwoordelijkheid van de Restitutiecommissie uitgevoerd. Aangezien de commissie voor de vergaring van feitenmateriaal mede afhankelijk is van derden, zoals archieven in of buiten Nederland, varieert de duur van het feitenonderzoek sterk. Als de behandeling van een adviesaanvraag dit vereist, is het mogelijk de termijn met een periode van 32 weken te verlengen. Verzoeker en de minister worden van een verlenging van de termijn op de hoogte gesteld. Als verzoeker te kennen geeft dat de leeftijd van betrokkenen reden is om aan de behandeling van zijn restitutieverzoek voorrang te verlenen, zal de commissie dit in overweging nemen en daaraan zo mogelijk tegemoet komen.

4.2. Slotwoord

De commissie kijkt terug op een jaar waarin veel adviezen zijn uitgebracht, die in bijna alle gevallen resulteerden in een teruggave van het geclaimde kunstwerk. Met name naar aanleiding van de beslissing in de Goudstikker-zaak is in 2006 in binnen- en buitenlandse pers veel publiciteit gegeven aan het (Nederlandse) restitutiebeleid. Dit heeft ertoe geleid dat een breder publiek bekend is geraakt met de geschiedenis van de geroofde kunst ten tijde van de bezetting door de nazi's.

Ook in 2007 vragen veel claims om afhandeling, waaraan de commissie vanzelfsprekend naar beste vermogen gehoor zal geven.

Bijlagen

1. Besluit Adviescommissie restitutieverzoeken cultuuroederen en Tweede Wereldoorlog (Instellingsbesluit Restitutiecommissie) van 16 november 2001 met toelichting. 39
2. Besluit (Her)benoeming leden Adviescommissie restitutieverzoeken cultuuroederen en Tweede Wereldoorlog van 9 december 2004, Stcrt. 2005, nr. 11. 45

Besluit van de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, dr. F. van der Ploeg, houdende Instelling van een commissie die adviseert over verzoeken om teruggave van cultuurobjecten waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden (Besluit adviescommissie restitutieverzoeken cultuurobjecten en Tweede Wereldoorlog)

WJZ/2001/45374(8123)

16 november 2001

, dr. F. van der Ploeg,

Handelende in overeenstemming met het gevoelen van de ministerraad;

Gelet op artikel 15, derde lid, van de Archiefwet 1995;

Besluit:

Artikel 1

In dit besluit wordt verstaan onder:

- a. de minister: de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen;
- b. het ministerie: het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen;
- c. de commissie: de commissie, bedoeld in artikel 2 van dit besluit.

Artikel 2

1. Er is een commissie die tot taak heeft de minister op diens verzoek te adviseren over de te nemen beslissingen op verzoeken om teruggave van cultuurobjecten waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden.
2. De commissie heeft voorts tot taak op verzoek van de minister advies uit te brengen over geschillen over teruggave van cultuurobjecten tussen de oorspronkelijke eigenaar die door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor of diens erfgenamen en de huidige bezitter niet zijnde de Staat der Nederlanden.
3. De minister dient een verzoek om advies als bedoeld in het tweede lid uitsluitend in bij de commissie, indien de oorspronkelijke eigenaar of diens erfgenamen en de huidige bezitter gezamenlijk de minister daarom gevraagd hebben.
4. De commissie verricht de adviestaak, bedoeld in het eerste lid, met inachtneming van het rijksbeleid ter zake.
5. De commissie verricht de adviestaak, bedoeld in het tweede lid, naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid.

Artikel 3

1. De commissie bestaat uit ten hoogste 7 leden, waaronder de voorzitter en de plaatsvervangend voorzitter.

2. De voorzitter en de plaatsvervangend voorzitter bezitten de hoedanigheid van meester in de rechten.
3. Tenminste een lid van de commissie bezit een zodanige historische deskundigheid over de Tweede Wereldoorlog dat een wezenlijke bijdrage aan de werkzaamheden van de commissie kan worden geleverd.
4. Tenminste een lid van de commissie bezit een zodanige kunsthistorische of museale deskundigheid dat een wezenlijke bijdrage aan de werkzaamheden van de commissie kan worden geleverd.
5. De minister benoemt de voorzitter, de plaatsvervangend voorzitter en de andere leden voor een periode van ten hoogste 3 jaar. Zij maken geen deel uit van het ministerie en zijn ook overigens niet werkzaam onder verantwoordelijkheid van de minister.
6. De voorzitter, vice-voorzitter en de andere leden kunnen eenmaal worden herbenoemd.

Artikel 4

1. De commissie behandelt een verzoek om advies met ten minste drie leden in een door de voorzitter te bepalen samenstelling met dien verstande dat bij de behandeling in ieder geval de voorzitter of de vice-voorzitter betrokken is.
2. De commissie kan een reglement omtrent de verdere werkwijze vaststellen.

Artikel 5

1. De minister voegt aan de commissie een secretariaat toe.
2. Aan het hoofd van het secretariaat staat de secretaris van de commissie, die de hoedanigheid van meester in de rechten bezit.
3. De secretaris is voor zijn werkzaamheden voor de commissie uitsluitend verantwoording verschuldigd aan de commissie.

Artikel 6

1. Ter uitvoering van haar taak, kan de commissie degene die een verzoek om teruggave als bedoeld in artikel 2, eerste lid, heeft gedaan alsmede een vertegenwoordiger van de minister dan wel de partijen van wie het geschil, bedoeld in artikel 2, tweede lid, ter advisering aan de commissie is voorgelegd, in een vergadering horen.
2. Ter uitvoering van haar taak kan de commissie zich voorts rechtstreeks wenden tot derden voor het verkrijgen van inlichtingen en hen zo nodig ter vergadering uitnodigen om hun mening te vernemen.
3. De minister draagt er zorg voor dat de commissie over alle stukken die zij in verband met de uitoefening van haar taak nodig heeft en die zich op het ministerie bevinden, tijdig en volledig kan beschikken.
4. Iedere ambtenaar van het ministerie geeft aan een oproep of een verzoek van de commissie gehoor.
5. De beperkingen die zijn gesteld aan de openbaarheid van archiefbescheiden, bedoeld in artikel 1, onderdeel c, onder 1 en 2 van de Archiefwet 1995, die de commissie ter uitvoering van haar taak nodig heeft en die bewaard worden in een rijksarchiefbewaarplaats, blijven voor de commissie buiten toepassing.

Artikel 7

1. De commissie brengt ieder jaar verslag uit aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen over de stand van zaken met betrekking tot de in artikel 2 genoemde taken.
2. Het eerste verslag wordt in januari 2003 uitgebracht.

Artikel 8

De leden van de commissie ontvangen vacatiegelden alsmede een vergoeding voor de reis- en verblijfkosten volgens de bestaande rijksregelingen.

Artikel 9

De archiefbescheiden van de commissie worden na opheffing van de commissie of, zo de omstandigheden daartoe eerder aanleiding geven, zoveel eerder, overgebracht naar het archief van de Directie Cultureel Erfgoed van het ministerie.

Artikel 10

Met ingang van de datum van inwerkingtreding van dit besluit zijn voor een periode van drie jaar benoemd :

- a. mr J.M. Polak te Ede als voorzitter,
- b. mr B.J. Asscher te Baarn als vice-voorzitter,
- c. prof. mr. J. Leyten te Nijmegen,
- d. dr. E. van Straaten te Beekbergen.
- e. prof. J.Th.M. Bank te Amsterdam
- f. mr. H.M. Verrijn-Stuart te Amsterdam

Artikel 11

Dit besluit treedt in werking met ingang van de tweede dag na de dagtekening van de Staatscourant waarin het wordt geplaatst.

Artikel 12

Dit besluit wordt aangehaald als: Besluit adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog.

Dit besluit zal met de toelichting in de Staatscourant worden geplaatst.

De Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,

Dr. F. van der Ploeg

Algemeen

Een van de commissies die in Nederland sedert 1997 is ingesteld om onderzoek te doen naar het brede terrein van de tegoeden Tweede Wereldoorlog is de Commissie Ekkart. Deze commissie begeleidt het onderzoek naar de herkomst van de zogenaamde NK-collectie: de nog bij de Staat berustende kunstwerken die na de Tweede Wereldoorlog uit Duitsland zijn gerecupereerd. De omvang van de NK-collectie, ruim 4000 objecten, en de aard van het herkomstonderzoek, dat immers zaken betreft die ruim vijftig jaar geleden hebben plaatsgevonden en waarvan in veel gevallen nauwelijks nog archiefstukken te vinden zijn, zijn er de oorzaak van dat de Commissie Ekkart nog tot eind 2002 nodig heeft alvorens haar werkzaamheden te kunnen afronden.

Naast het begeleiden van herkomstonderzoek heeft de Commissie Ekkart tot taak om aanbevelingen te doen aan de Minister van OCenW over het teruggavebeleid van de regering. Op 26 april jl. heeft de commissie haar 'tussentijdse' aanbevelingen aan mij aangeboden. In haar aanbiedingsbrief stelt de commissie te hebben besloten tot tussentijdse advisering omdat zij van mening is dat aanpassing van het beleid, mede in verband met de gevorderde leeftijd van belanghebbenden, niet tot de afronding van het gehele herkomstonderzoek kan wachten. De commissie beoogt met haar aanbevelingen ruimte te creëren om tot een ruimhartiger restitutiebeleid te kunnen komen. De juridische benadering van het beleid zoals dat in de regeringsnotitie van 14 juli 2000 was vastgelegd, acht de Commissie Ekkart niet langer aanvaardbaar.

De reactie van het kabinet op deze aanbevelingen heb ik op 29 juni 2001 aan de voorzitter van de Staten Generaal gestuurd, een aanvullende regeringsreactie bij brief van 16 november 2001. In haar reactie op de aanbevelingen van de Commissie Ekkart kiest de regering niet voor een puur juridische maar voor een meer beleidsmatige benadering van het restitutievraagstuk. Dit mede in het licht van internationale ontwikkelingen die veeleer wijzen in de richting van een moreel-beleidsmatige dan een overwegend juridische benadering van het vraagstuk van de restitutie. Dit standpunt is mede verwoord in de uitkomsten van de conferentie die in 1998 in Washington plaatsvond ter mondiale bespreking van de tegoeden Tweede Wereldoorlog (de zogenaamde 'Washington Principles'). Een van die Washington principles is dat nationale "alternative dispute resolution mechanisms for resolving ownership issues" worden opgezet. Landen als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hebben hieraan invulling gegeven en kennen commissies ter beoordeling van individuele restitutieverzoeken.

Het instellen in Nederland van een adviescommissie ter beoordeling van individuele restitutieverzoeken past dus zowel bij de strekking van de aanbevelingen van de Commissie Ekkart als bij de hierboven genoemde internationale ontwikkelingen. Belangrijkste reden om een adviescommissie in het leven te roepen is de behoefte om op een zo objectief mogelijke wijze tot besluitvorming door de Minister van OCenW over restitutieverzoeken te komen. Aangezien de Minister van OCenW tevens als bezitter/beheerder van de NK-collectie direct betrokken is, zal een adviescommissie de onafhankelijkheid van de besluitvorming vergroten. Bij brief van 7 juni jl. had ook de Commissie Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen van de Tweede Kamer haar voorkeur voor een onafhankelijke commissie uitgesproken.

Op basis van de ervaring van de Commissie Ekkart is de verwachting nu dat de adviescommissie 30 tot 50 zaken te behandelen krijgt die betrekking hebben op voorwerpen in rijksbezit. Over het aantal particuliere verzoeken dat mogelijk aan de commissie ter advisering wordt voorgelegd bestaat nog geen inzicht. Dat geldt overigens ook voor de te verwachten levensduur van de commissie. Op grond van genoemde cijfers lijkt een periode van 3-5 jaar een reële verwachting.

Artikelsgewijze toelichting

Artikel 2

Hoofdtak van de commissie is het op zijn verzoek adviseren van de minister van OCenW over verzoeken van derden tot teruggave van voorwerpen die zich in de NK-collectie bevinden. Daarnaast kan de minister ook advies vragen ten aanzien van verzoeken tot teruggave die betrekking hebben op voorwerpen in de rijkscollectie die geen onderdeel vormen van de NK-collectie, maar niettemin door omstandigheden die direct verband hielden met het Nazi-regime in het bezit van de Staat zijn gekomen.

In navolging van buitenlandse commissies en op nadrukkelijk verzoek van de Tweede Kamer kan de minister ook onderlinge geschillen tussen particulieren aan de commissie ter advies voorleggen mits deze daar zelf om verzoeken en het geschil ook hier een voorwerp betreft waarvan de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het Nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor.

De minister vraagt de commissie advies indien hem een verzoek tot teruggave bereikt dat past binnen de gestelde kaders. Slechts verzoeken die evident niet vallen binnen de taakopdracht van de commissie, bijvoorbeeld omdat ze geen betrekking hebben op de teruggave van cultuurgoederen die ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog zijn verplaatst, zal de minister direct zelf afdoen. Om de commissie niet nodeloos met dergelijke verzoeken te belasten is ervoor gekozen de verzoeken via de minister aan de commissie voor te leggen.

De kaders waarbinnen de commissie adviseert zijn de door de regering vastgestelde beleidslijnen terzake. Dit betreft allereerst het algemene regeringsbeleid inzake de Tegoeden Tweede Wereldoorlog zoals dat is vastgelegd in de brief van de regering van 21 maart 2000.

Daarnaast zijn er de regels die meer specifiek betrekking hebben op de teruggave van cultuurgoederen. Dat betreft in algemene zin het beleid zoals de regering dat in haar notitie van 14 juli 2000 aan de Tweede Kamer heeft kenbaar gemaakt. Naar aanleiding van de aanbevelingen van de commissie Ekkart en de regeringsreactie daarop is dat beleid echter aanzienlijk aangepast. De brieven blijven zodoende van kracht en vormen samen met de aanbevelingen van de commissie Ekkart en de regeringsreactie daarop het beleidskader voor de onderhavige commissie.

De aanbevelingen die de commissie Ekkart in de toekomst nog zal uitbrengen, kunnen uiteraard tot nadere aanpassing door de regering van de benoemde beleidskaders leiden.

De adviescommissie beoordeelt een teruggaveverzoek in het licht van de genoemde beleidskaders en kan dan van oordeel zijn dat:

- het verzoek niet past binnen het mandaat van de commissie maar valt onder de gewone rechtsregels; de commissie zal dat in haar advies aan de minister neerleggen.
- het verzoek past binnen het mandaat van de commissie en derhalve voor advisering in aanmerking komt.

De overheid wil ook particulieren die *onderling* een geschil hebben dat betrekking heeft op een voorwerp waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband houden met het Nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor, een faciliteit bieden. Bij de beoordeling van deze verzoeken van particulieren zal het advies van de commissie worden ingegeven door overwegingen van redelijkheid en billijkheid.

De tussenkomst van de minister - het is immers de minister die de particuliere geschillen aan de commissie voorlegt - is ingegeven door pragmatische redenen. De minister heeft immers voor adequate ondersteuning van de commissie zorg te dragen. Daarvoor is het noodzakelijk dat de minister op de hoogte is van het aantal adviezen dat de commissie geacht wordt uit te brengen.

Artikel 3 en 4

Bij de keuze voor de omvang, samenstelling en werkwijze van de commissie is getracht een balans te vinden tussen benodigde expertise en het vereiste dat de commissie op efficiënte en voortvarende wijze tot een advies moet kunnen komen.

Bij de samenstelling van de commissie is uitgegaan van de voor de beoordeling van teruggaveverzoeken benodigde expertise op in ieder geval juridisch, historisch en kunsthistorisch terrein. Dat ervoor gekozen is juridische expertise te vereisen van voorzitter en plaatsvervangend voorzitter is ingegeven door het feit dat ondanks de gekozen moreel-beleidsmatige benadering juridische kennis uiteraard onontbeerlijk is voor de beoordeling van bij teruggave verzoeken relevante wet- en regelgeving. Aangezien voorzitter dan wel plaatsvervangend voorzitter altijd betrokken zijn bij de advisering is juridische kennis in alle gevallen aanwezig.

Het is de bedoeling van meet af aan 7 leden te benoemen. Welke leden van de adviescommissie in een concreet geval meewerken aan een advies wordt aan de voorzitter overgelaten. Daarbij kan mogelijke betrokkenheid van een lid van de commissie bij een teruggaveverzoek een rol spelen. Het zal van de complexiteit van een verzoek afhangen hoeveel leden bij de advisering over een bepaald verzoek betrokken worden. In ieder geval zullen er naast de voorzitter of de plaatsvervangend voorzitter altijd twee leden meewerken aan een advies.

Artikel 5

De minister draagt zorg voor een secretariaat dat op adequate wijze de commissie kan ondersteunen. Van de secretaris wordt gevraagd dat deze de titel meester in de rechten bezit. Daarnaast zal onderzoekscapaciteit aanwezig moeten zijn alsmede voldoende administratieve en organisatorische ondersteuning. De grootte van het secretariaat zal kunnen fluctueren en afhangen van de werklast van de commissie.

Artikel 6

Voor het kunnen voorbereiden van haar adviezen is het van het grootste belang dat de commissie over alle relevante informatie kan beschikken. Zowel informatie die afkomstig is van claimanten als van het ministerie of derden.

Om de commissie optimaal in staat te stellen alle benodigde informatie zo snel mogelijk beschikbaar te krijgen, heb ik de beperkingen die gesteld zijn aan de openbaarheid van archiefbescheiden die zich bevinden in de rijksarchiefbewaarplaatsen opgeheven (vijfde lid). Daarvoor heb ik gebruik gemaakt van de mogelijkheid die artikel 15 van de archiefwet 1995 mij geeft. Het gaat daarbij uiteraard uitsluitend om archiefbescheiden die voor de uitvoering van de taak van de commissie van belang zijn. Het feit dat de commissie inzage kan krijgen in documenten waarop openbaarheidbeperkingen rusten, wil overigens niet zeggen dat die informatie ook voor anderen openbaar is. De commissieleden hebben immers zelf een geheimhoudingsplicht op grond van artikel 2:5 van de Algemene wet bestuursrecht, voor wat betreft informatie waarover zij de beschikking krijgen en waarvan het duidelijk is dat het een vertrouwelijk karakter heeft.

Artikel 10

Bij de ondertekening van dit instellingsbesluit hadden de in dit artikel genoemde zes personen zich al bereid verklaard om lid van deze commissie te worden. Om die reden heb ik hun benoeming direct in dit besluit geregeld. De benoeming van nog één ander lid zal zo spoedig mogelijk (separaat) volgen.

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,

(dr. F. van der Ploeg)

OCW

(Her-)benoeming leden Adviescommissie Restitutieverzoeken cultuurgooderen en Tweede Wereldoorlog

9 december 2004/DCE/04/58302

De Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,
Op grond van artikel 3, vijfde en zesde lid, van het instellingsbesluit Adviescommissie Restitutieverzoeken cultuurgooderen en Tweede Wereldoorlog
Gelet op de voordracht van voornoemde Adviescommissie, 13 september 2004;
Gezien de mededeling van de heer dr. J.M. Polak om als voorzitter van voornoemde Adviescommissie terug te treden met ingang van 23 december 2004;

Besluit:

Artikel 1

Te rekenen vanaf 23 december 2004 en voor een periode van drie jaren wordt benoemd tot lid van de Adviescommissie Restitutieverzoeken cultuurgooderen en Tweede Wereldoorlog:

de heer mr. B.J. Asscher, tevens voorzitter;
de heer mr. P.J.N. van Os;
mevrouw prof. dr. I.C. van der Vlies.

Artikel 2

Te rekenen vanaf 23 december 2004 en voor een periode van drie jaren wordt herbenoemd tot lid van de Adviescommissie Restitutieverzoeken cultuurgooderen Tweede Wereldoorlog:
de heer prof. dr. J.Th.M. Bank;
de heer prof. mr. J. Leijten;
de heer dr. E.J. van Straaten;
mevrouw mr. H.M. Verrijn Stuart.

Dit besluit treedt in werking met ingang van de tweede dag na de datum waarop het in de Staatscourant is geplaatst.

*De Staatssecretaris voornoemd,
Medy C. van der Laan.*

Uit: Staatscourant 17 januari 2005, nr. 11 / pag. 9

Publicatie van: **Adviescommissie Restitutieverzoeken
Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog**

Postbus 556
2501 CN Den Haag
telefoon 070 376 59 92
fax 070 362 96 54
e-mail: info@restitutiecommissie.nl
internet: www.restitutiecommissie.nl

Tekst: M. Stek in samenwerking met de Restitutiecommissie

Vormgeving: Eric Dietz bNO, Leiden

Fotoverantwoording: omslag: ICN/Tim Koster
afbeelding 1: Spaarnestad Photoarchief/ MV levievandermeer
afbeelding 2: Nationaal Archief, archief SNK
afbeelding 3: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
afbeeldingen 4 tot en met 11: ICN/Tim Koster

Uitgave: april 2007